

ऋग्वेदात् उद्धृता अतीव अब्धुता रोमाञ्चकारिणी च एषा कथा स्त्रीणां सामर्थ्यं दर्शयति (ऋ.१.११६.१५)। शल्यक्रियाविशारदौ अश्विनीकुमारौ प्रगतवैद्यकतन्त्रज्ञानस्य मूलाधारौ स्तः । विशपलायाः चरित्रं प्रेरणादायकं खलु सर्वेषां कृते ।- सम्भाषणसन्देश-मासिकात् ।

- का अन्या युद्धनिपुणा राज्ञी प्रसिद्धा ?
- कः युद्धप्रसङ्गः युष्माभिः सविस्तरं श्रुतः वा पठितः ?
- अपि श्रुताः आयुर्वेदस्य माहात्म्यविषयकाः कथाः ?
- के प्राचीनाः शल्यविशारदाः ?

खेलराजः नाम कश्चित् नृपः । विशपला तस्य पत्नी । सा यथा महाविदुषी आसीत्, तथैव रणकुशला अपि आसीत् । खेलराजः अपि शूरः पराक्रमी च आसीत् । सः विशपलया सह सुखेन जीवति स्म ।

अथ कदाचित् शत्रवः खेलराजस्य राज्ये आक्रमणं कृतवन्तः । महत् युद्धम् आरब्धम् । सेनायाः नायकः खेलराजः रणरङ्गं

प्रविष्टवान् । विशपला अपि रणरङ्गं प्रविष्टवती । भुवम् अवतीर्णा चामुण्डेश्वरी इव सा शत्रूणां संहारं कृतवती । तस्याः शौर्यं पराक्रमं च दृष्ट्वा शत्रवः अपि चकिताः अभवन् ।

‘एषा रणरङ्गात् यावत् न निवार्यते तावत् जयः सर्वथा न प्राप्यते’ इति चिन्तयित्वा शत्रुसैनिकाः युगपत् आक्रम्य ताम् अवरुद्धवन्तः । शत्रुसैनिकाः ते असङ्ख्याः आसन्, विशपला तु एकाकिनी ! तथापि तस्याः मनसि न भीतिलेशः अपि आसीत् । प्रत्युत द्विगुणितेन उत्साहेन युद्धं कृतवती । युद्धसमये शत्रुसैनिकाः तस्याः एकं पादं कर्तितवन्तः । अनन्तरम् ‘इतः परम् एतस्याः कारणात् पीडा न भविष्यति’ इति निर्णयं कृत्वा ते शिबिरं प्रतिगतवन्तः ।

यद्यपि विशपलायाः पादः भग्नः तथापि सा हतोत्साहा न जाता । चैतन्यमूर्तिः सा वीराङ्गना एव आसीत् । ‘श्वः मया युद्धं करणीयम् एव’ इति निश्चित्य सा पादं पुनः प्राप्तुम् ऐच्छत् । अतः सा निश्चलतया उपविश्य अश्विनीकुमारयोः ध्यानं कृतवती । तस्याः

भक्ते : कारणात् अश्विनीकुमारौ लोहयुक्तं पादं योजयित्वा तां यथापूर्वं कृतवन्तौ । एतस्मात् विशपला यथापूर्वं चलितुं युद्धं कर्तुं च समर्था जाता ।

अनन्तरदिने प्रातः सा महता उत्साहेन रणरङ्गम् आगतवती । रणरङ्गे तां दृष्ट्वा एव शत्रुसैनिकाः चकिताः भीताः च । तस्याः दर्शनमात्रेण एव तेषां धैर्यं नष्टं जातम् । सा यदा आयुधप्रहारम् आरब्धवती तदा ते सर्वथा हतोत्साहाः जाताः । विशपला शत्रून् कदलीवृक्षान् इव लीलया कर्तितवती । सहस्राधिकाः सैनिकाः तया संहताः ।

एवं विशपलायाः शौर्यस्य कारणतः तस्मिन् युद्धे खेलराजस्य एव जयः अभवत् ।

वीरवनिता विशपला भर्त्रा सह रणरङ्गं प्रविश्य शौर्येण युद्धं कृतवती । पादकर्तनानन्तरमपि अश्विनीकुमारयोः अनुग्रहेण पादं पुनः प्राप्तवती शत्रून् संहतवती च । एतेन साहसेन सा वेदवाङ्मये बहुधा प्रशंसिता ।

विशपलायाः शौर्यं तथा च अश्विनीकुमारयोः शल्यक्रियाकौशलं स्मरन्तु इति अस्मान् उपदिशति इतिहासः ।

भाषाभ्यासः

१. उचितं पर्यायं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत ।

- अ) शत्रवः ____ । (कृतवान्/कृतवन्तः) आ) खेलराजः ____ । (प्रविष्टवन्तः/प्रविष्टवान्)
 इ) विशपला ____ । (प्रविष्टवान्/प्रविष्टवती) ई) सा युद्धं ____ । (कृतवान्/कृतवती)
 उ) शत्रुसैनिकाः ____ । (अवरुद्धवन्तौ/अवरुद्धवन्तः) ऊ) सैनिकाः शिबिरं ____ । (गतवन्तः/गतवन्तौ)
 ए) शत्रुसैनिकाः पादं ____ । (कर्तितवन्तः/कर्तितवन्तौ) ऐ) सा रणाङ्गणम् ____ । (आगतवत्यौ/आगतवती)
 ओ) विशपला ध्यानम् ____ । (आरब्धवान्/आरब्धवती)
 औ) अश्विनीकुमारौ तां यथापूर्वं ____ । (कृतवन्तौ/कृतवत्यौ)

२. स्तम्भमेलनं कुरुत ।

अ	१. लोहयुक्तम्	२. वीराङ्गना	३. भीताः	४. महत्	५. शूरः
आ	१. युद्धम्	२. शत्रुसैनिकाः	३. खेलराजः	४. पादम्	५. विशपला

३. अधोदत्तेषु विशेषणेषु यानि विशेषणानि विशपलां न वर्णयन्ति तानि पृथक्कुरुत ।

चकिताः, अधीरा, प्रशंसिता, भीता, समर्था, निश्चला, एकाकिनी, चैतन्यमूर्तिः, अवरुद्धा, चामुण्डेश्वरी, महाविदुषी, रणकुशला, शूरः, नायिका, दुःखिता

४. माध्यमभाषया उत्तरं लिखत । १. विशपलायाः शौर्यस्य वर्णनं कुरुत ।

२. विशपला अश्विनीकुमारयोः ध्यानं किमर्थं कृतवती ?

पाठात् धातुसाधित-अव्ययानि चिनुत पृथक्कुरुत च ।

५. समानार्थकशब्दं पाठात् लिखत । अरिः, चरणः, वीर्यम्, सङ्गरः, रणाङ्गणम्, रक्षकाः, पण्डिता, वीक्ष्य, वेदना, अगणिताः ।

६. विरुद्धार्थकशब्दं पाठात् लिखत । मित्रम्, कातरता, असमर्था, कातरः, पराजयः ।

मौखिककार्यम्-अधोदत्तं कार्यं केन कृतम् इति लिखत ।

(अ) सेनायाः नायकत्वस्य स्वीकरणम् ।	(आ) राज्ये आक्रमणम् ।
(इ) खेलराजस्य पश्चात् रणरङ्गं प्रवेशः ।	(ई) जयं प्राप्तुं युगपत् आक्रमणम् ।
(उ) द्विगुणित-उत्साहेन युद्धम् ।	(ऊ) एकपादकर्तनम् ।
(ए) शिबिरं प्रत्यागमनम् ।	(ऐ) विश्पलायाः दर्शनमात्रेण धैर्यनाशनम् ।
(ओ) सहस्राधिकसैनिकानाम् संहरणम् ।	(औ) आयुधप्रहारेण उत्साहनाशनम् ।

(विसर्गस्य परिवर्तनं निरीक्षध्वम् ।)

पठत अवगच्छत !

विश्वं विसर्गस्य ।

- अम्भोधिर्जलधिः पयोधिर्दधिर्वारान्निधिर्वारिधिः ।
अम्भोधिः + जलधिः
पयोधिः + उदधिः
+ वारान्निधिः + वारिधिः । } **रूपः विसर्गः**
- परोपकारः कर्तव्यः प्राणैरपि धनैरपि ।
प्राणैरपि = प्राणैः + अपि ।
धनैरपि = धनैः + अपि । } **रूपः विसर्गः**
- उत्तमा मध्यमा नीचास्तिस्रो वै प्राणिनां विधाः ।
परार्थस्वार्थविध्वंसा लक्षणानि यथाक्रमम् ॥
उत्तमाः + मध्यमाः
परार्थस्वार्थविध्वंसाः + लक्षणानि } **लोपी विसर्गः**

- मा मनो मधुपो मेघो मद्यपो मर्कटो मरुत् ।
मक्षिका मत्कुणो मत्स्यो मकारा दश चञ्चलाः ॥
मनः + मधुपः + मेघः + मद्यपः + मर्कटः + मरुत् ।
मत्कुणः + मत्स्यः + मकाराः । **ओकाररूपः विसर्गः**
मकाराः + दश । **लोपी विसर्गः**
- स हि भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला ।
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥
दरिद्रः + यस्य
कः + दरिद्रः } **ओकाररूपः विसर्गः**

- हंसश्श्वेतः बकश्श्वेतः को भेदो बकहंसयोः ।
नीरक्षीरविवेके तु हंसो हंसो बको बकः ॥
हंसः हंसश्
बकः बकश् } **श्रूपः विसर्गः**
कः को
भेदः भेदो } **ओकाररूपः विसर्गः**
हंसः हंसो
बकः बको

- त्वं ब्रह्मा त्वं विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वम् इन्द्रस्त्वम् अग्निस्त्वं
वायुस्त्वं सूर्यस्त्वं चन्द्रमास्त्वं ब्रह्मभूर्भुवस्स्वरोम् ॥
विष्णुः विष्णुस्
रुद्रः रुद्रस्
अग्निः अग्निस्
वायुः वायुस्
सूर्यः सूर्यस्
चन्द्रमाः चन्द्रमास् } **स्रूपः विसर्गः**

१. गम् = (द्वितीया) पाण्डवाः हस्तिनापुरम् अगच्छन् ।
२. कुप् = (चतुर्थी) माता शिशवे कदापि न कुप्येत् ।
३. क्रुध् = (चतुर्थी) स्वामिनी भृत्याय क्रुध्यति ।
४. दा-यच्छ् = (चतुर्थी) शिष्याः गुरवे दक्षिणां यच्छन्तु ।
५. कथ् = (चतुर्थी) अप्सरसौ देवेन्द्राय वृत्तान्तम् अकथयताम् ।
६. रक्ष् = (पञ्चमी) कृष्णः सङ्कटात्/आपदः गोपालान् रक्षति ।
७. वि + रम् = (पञ्चमी) त्वं वृथाकलहात् विरम ।
८. स्निह् = (सप्तमी) वयं भ्रातृषु स्निह्येम ।
९. रुच् = (चतुर्थी) नरेन्द्राय व्यायामः रोचते ।
१०. स्पृह् = (चतुर्थी) गौरी कुण्डलाय स्पृहयति ।

गणेशाय मोदकाः रोचन्ते ।
गणेशः मोदकेभ्यः स्पृहयति ।

शिवाय बिल्वपत्राणि रोचन्ते ।
शिवः बिल्वपत्रेभ्यः स्पृहयति ।

महालक्ष्म्यै कमलं रोचते ।
महालक्ष्मीः कमलाय स्पृहयति ।

एषः निखिलः । निखिलाय किं किं रोचते ?

निखिलाय

लङ्गुकाः रोचन्ते ।

शाला रोचते ।

पुस्तकानि रोचन्ते ।

गणितसंस्कृते रोचते ।

एषा काश्मीरा । काश्मीरा कस्मै/कस्यै स्पृहयति ?

काश्मीरा

कण्ठहाराय स्पृहयति ।

शशकाभ्यां स्पृहयति ।

जलक्रीडायै स्पृहयति ।

वेणवे स्पृहयति ।